

РЕЧЕННЯ УЗАГАЛЬНЕНОГО ЗМІСТУ В СУЧАСНИХ СИНТАКСИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Юрчишин Т. В. Речення узагальненого змісту в сучасних синтаксичних дослідженнях.

У статті розглядаються узагальнено-особові конструкції в контексті поглядів на речення як багатоаспектну одиницю. З'ясовується, що на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки припускається існування системи синтаксичних конструкцій узагальненого змісту. Для доведення припущення у статті з'ясовуються чинники, що сприяють формуванню узагальненого змісту в реченнєвій структурі, основним із яких є закономірності їх лексико-семантичної організації.

Ключові слова: лексико-семантичне наповнення суб'єктних, об'єктних, адресатних, темпоральних та локативних позицій, узагальнений зміст, узагальнено-особове речення.

Юрчишин Т. В. Предложения обобщённого смысла в современных синтаксических исследованиях.

В статье рассматриваются обобщённо-личные конструкции в контексте взглядов на предложение как многоаспектную единицу. Установлено, что на современном этапе развития синтаксической науки допускается существование системы синтаксических конструкций обобщённого смысла. Для доводов в статье выясняются факторы, которые способствуют формированию обобщённого содержания в предложении, главным среди которых являются закономерности их лексико-семантической организации.

Ключевые слова: лексико-семантическое наполнение субъектных, объектных, адресатных, темпоральных и локативных позиций, обобщённый смысл, обобщённо-личное предложение.

Yurchyshyn T. V. Generalized personal sentences in the modern syntactic researches.

The author of this article analyses generalized-personal constructions in the context of views on the sentence as a poly-aspect unit. Generalized-personal constructions are determined as sentences, which do not have peculiarities of structure and which are analyzed as a semantic type of one-component sentences or as generalized-personal regular realizations of two-component structural schemes. The author of this article determines the main factors, which influence on the forming of generalized contents in the sentence. The most important among this factors is their lexical and semantic organization.

Key words: lexical-semantic filling of subject, objective, adresative, temporal and lokative positions, generalized content, generalized personal sentence.

Сучасні класифікаційні описи синтаксичної системи української мови позначені намаганням з'ясувати статус узагальнено-особових речень як окремого різновиду односкладних конструкцій. Традиційно як узагальнено-особове визначається «односкладне речення, структурну

основу якого становить головний член, виражений дієсловами другої особи однини дійсного і наказового способів та третьої особи множини дійсного способу» [6, с. 643]. Увага синтаксистів до конструкцій цього зразка помітно посилюється у зв'язку із актуалізацією поглядів щодо неправомірності їх виділення як окремого різновиду з огляду на те, що узагальнений зміст здатні виражати різні за формальною організацією речення, пор.: *Хисту не зарити у землі* (Л. Костенко); *Із піснею скоріше час минає* (Леся Українка); *Не досить лиш хреста носити – з хрестом у серці треба жити* (Л. Костенко).

Узагальнення змісту, репрезентоване реченневою структурою, традиційно узгоджується з поняттям узагальнено-особового речення. Водночас останнім часом увага синтаксистів зосереджується на тому, що узагальнення змісту репрезентується в структурі всіх типів речень – простих односкладних (особових, безособових, інфінітивних) та двоскладних, складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових. Пор.: *На ділі каймося, не на словах* (Леся Українка); *Для своєї дитини й голову під сокиру покладають* (М. Вовчок); *В любові ніколи затишку немає* (Л. Лежанська); *Ніяк не втиснути людські стосунки у рамки виключно ділові* (О. Сенатович); *Поет не може бути власністю* (Л. Костенко); *Жінку старять роки і чоловік* (М. Стельмах); *Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки* (Л. Костенко); *Половина всіх трагедій і нещасть – від кохання різних категорій, що його так прекрасно оспівають поети і прагнуть люди* (О. Копиленко); *Хто зрадив раз, той зрадить і сто* (М. Вакалюк-Дорошенко); *На торгівлі не пожаліси копійки – заробиш карбованець* (М. Стельмах). В українській синтаксичній науці немає цілісного дослідження, яке вказало б місце речень узагальненого змісту в системі синтаксичних конструкцій української мови, що й визначає своєчасність обраної теми.

У межах лінгвістики сутність подібних реченневих структур досліджувалася та осмислювалася з різних позицій. Речення узагальненого змісту корелюють з іншими номінаціями, зокрема з пареміями (афоризмами, сентенціями, прислів'ями, максимами), абстрактно-авторськими реченнями, універсальними реченнями, загальнонореферентними висловленнями. Серія робіт мовознавців присвячена дослідженню речень узагальненого змісту саме з пареміологічного погляду (В. Бондаренко, О. Дуденко, Г. Садова, З. Тарланов). Речення узагальненого змісту як паремії досліджують також у контексті мовленнєвої діяльності (Г. Сидорова, О. Мерзлікіна).

До аналізованих конструкцій часто застосовується фразеологічний підхід, орієнтований на виявлення, систематизацію й теоретичне

осмислення їх як стійких, відтворюваних одиниць. У колі дослідницьких зацікавлень перебуває функціонування речень узагальненого змісту на фразеологічному рівні як афористичного мовного масиву (В. Калашник, Н. Шарманова). Структурну та семантичну специфіку так званих абстрактно-авторських речень виявляє в дисертаційній роботі О. Олійник. У філологічній літературі наявні фрагменти аналізу «універсальних речень» у системі художнього тексту (В. Шмаріна, Ю. Бірюкова, В. Таран). Опис загальнонореферентних висловлень в логіко-семіотичному аспекті здійснили О. Падучева та Л. Лебедева. Однак відсутні комплексні дослідження речень узагальненого змісту на власне синтаксичному рівні.

Новий погляд на узагальнено-особові речення та семантику узагальнення як специфічний тип змісту, що властивий різним синтаксичним структурам, формується в контексті структурно-семантичного напрямку синтаксичних досліджень. В аспекті цього напрямку речення розглядається як багатопланова одиниця, у якій структура і зміст являють собою відносно самостійні рівні організації. Структурно-семантичний підхід найповніше представлений у роботах російських синтаксистів В. Белошапкової, В. Бабайцевої, українських лінгвістів І. Вихованця, А. Загнітка, І. Слинька, Н. Гуїванюк та ін. Щодо узагальнено-особових речень, то загалом погляди дослідників розходяться в аспекті їх визнання / невизнання як окремого різновиду в системі односкладних речень. Такий різноплановий підхід призводить до того, що, з одного боку, виокремлюються концепції, де узагальнено-особові конструкції осмислюються як окремий конструктивний різновид у системі односкладних речень (І. Білодід [5], Б. Кулик [4]); з іншого, – простежуються концепції, що заперечують виділення узагальнено-особових речень як окремого конструктивного різновиду (В. Белошапкова [1, с. 634–656], І. Вихованець [2, с. 72–73], А. Загнітко [3, с. 193–203]).

Усвідомлення узагальнено-особових речень як окремого різновиду односкладних у контексті структурно-семантичних досліджень поступово змінюється поглядом на них як конструкції, семантика яких не підкріплюється особливостями структури. Тим самим формуються передумови для визначення їх як семантичного різновиду односкладних речень. Водночас предметом уваги стає репрезентація узагальненого змісту в структурі всіх різновидів односкладного речення, а не лише особових. Аналогічне явище простежується й у системі двоскладних речень. У результаті постає питання про лінгвістичну коректність терміна «узагальнено-особове односкладне речення».

Проблема статусу узагальнено-особових речень значною мірою пов'язана з уведенням в лінгвістику поняття структурної схеми як одиниці опису формальної організації речення. Структурна схема простого речення розглядається як «узагальнений зразок, що містить мінімум компонентів, необхідних для побудови речення» [1, с. 634]. Структурна схема передбачає регулярні реалізації – системні видозміни, що не порушують тотожності структурної схеми. У слов'янському мовознавстві найбільший резонанс викликала система двокомпонентних та однокомпонентних блоків структурних схем і їх регулярних реалізацій, запропонована В. А. Белошапковою [1, с. 634]. У загальному два блоки відповідають двом типам речень – Пор.: структурна схема N_1V_f / *Дитина співає* / і її фазова реалізація $N_1V_{f\text{fas}}$ (Inf) / *Дитина почала співати* /. Аналогічно: V_{fpl3} (Inf) / *Починають співати* /.

Варто зазначити, що в однокомпонентному блоці не представлена структурна схема, яка відповідає традиційним уявленням про узагальнено-особові односкладні речення. Водночас у списку регулярних реалізацій виділяється узагальнено-особова регулярна реалізація. Механізм її утворення полягає в незаповненості позиції N_1 (при потенційній можливості заповнення її особовим займенником «ти») у двокомпонентних номінативних схемах при формах другої особи однини у V_f або Cor_f і специфічному значенні узагальненості [1, с. 666], наприклад: *Всім не догодити; Будеш сильним, якщо життя цього вимагає; Що будеш робити з таким лінивцем!*

Таким чином, узагальнено-особові конструкції не визначаються як окремий структурно-семантичний різновид односкладних речень, а постають як регулярна реалізація двокомпонентних структурних схем, маркована семантикою узагальнення. У концепції В. Белошапкової простежується певна непослідовність стосовно осмислення узагальненого змісту в системі синтаксичних структур. Так, з одного боку, виділяються узагальнено-особові реалізації, з іншого, – ідеться про узагальнено-особове значення, пов'язане з незаповненням позиції суб'єктного поширювача у схемі Inf, наприклад: *Долі не уникнути*. Видається, що один і той самий ефект (формування узагальнено-особового значення) осмислюється в різнопланових ситуаціях (регулярна реалізація та поширення структурної схеми) стосовно різнотипних схем. Тому й термін «узагальнено-особова реалізація» постає як доречний, але не достатньо осмислений. Водночас представлені не всі конструкції, що можуть виражати узагальнений зміст. Зокрема, поза увагою залишилися речення на зразок *Від добра добра не шукають*, будова яких відповідає схемі V_{fpl3} .

Загалом же вчення про структурну схему прислужилося тим, що представило узагальнення не як синтаксичне значення (те, що безпосередньо формується структурною схемою), а як додатковий зміст. Узагальнений зміст представлений був у різних структурах, однак сам механізм формування узагальної семантики свого висвітлення не знайшов.

Позиція В. Белошапкової знаходить підтримку в дослідженнях українських синтаксистів. Так, І. Вихованець виділяє структурні типи простих речень і відповідно досліджує їх семантичні модифікації. Поняття семантичної модифікації виступає як еквівалент регулярної реалізації в концепції В. Белошапкової. Відповідно виділяється узагальноно-особова модифікація суб'єктної синтаксеми. Остання вказує на дії, процеси або стани, які стосуються всіх осіб. Зазначається, що узагальноно-особову модифікацію виражають займенникові іменники «кожен», «всякий», «ніхто» в суб'єктній позиції речення або лексичне незаповнення цієї позиції при дієсловах другої особи однини [2, с. 72].

А. Загнітко зазначає, що виділення класу односкладних узагальноно-особових речень на підставі суто формальних критеріїв постає сумнівним. Тому доцільніше вести мову про різні вияви узагальнення на рівні двоскладних та односкладних речень. Вказується, що «збіг форми головного члена з означено-особовими, неозначено-особовими та двоскладними реченнями є тільки формальні, а семантично такі речення істотно відрізняються, оскільки головним призначенням узагальноно-особових односкладних речень виступає позначення узагальної дії» [3, с. 203]. Пропонується розглядати клас узагальноно-особових речень через призму реченнєвої семантики, виділяючи ядро таких конструкцій (форми 2-ї особи однини і множини індикатива та імператива), напівпериферію та периферію. На жаль, напівпериферія та периферія узагальнення не окреслені якоюсь мірою. Хоч видається, що частково вони корелюють зі спостереженнями В. Белошапкової стосовно формування узагального значення в результаті незаміщення суб'єктної позиції в реченнях, що відповідають структурній схемі Inf. Але автор цього не простежує.

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки поняття узагальнення перестає корелювати з поняттям узагальноно-особового речення. Узагальноно-особові конструкції визначаються як такі, що не мають особливостей структури, і розглядаються як семантичний різновид односкладних особових речень або ж як узагальноно-особові регулярні реалізації двокомпонентних структурних схем.

Водночас вираження узагального змісту у структурі інших

типів речень дає підстави припускати існування системи синтаксичних конструкцій узагальненого змісту. Для доведення припущення доцільно насамперед з'ясувати чинники, що сприяють формуванню узагальненого змісту в реченнєвій структурі.

Попередній аналіз засвідчує: елевантним для формування узагальненого змісту є лексико-семантичне наповнення суб'єктних, об'єктних, адресатних, темпоральних та локативних позицій, що позначені однотипністю в різних синтаксичних структурах. Однотипність виявляється насамперед у наявності семи «тотальність» у семантичній структурі лексем, що займають вказані семантико-синтаксичні позиції.

Так, суб'єктні позиції в конструкціях узагальненого змісту заповнюють: 1) особові займенники (*ти, ми*), наприклад: *Друзів ми розшукуєм самі* (О. Кушнір); *Ти від справжніх солдатів не почувеш ниття* (Л. Кірик-Радомська); *Інколи ти буваш несправедливим до своїх старих ворогів* (В. Земляк); *Ми не вміємо цінувати простих радощів життя до першого грому, до першого нещастя* (М. Стельмах); 2) іменники люди, людина, наприклад: *За роками людина сама себе кличе* (Л. Костенко); *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть* (Л. Костенко); *Люди завжди подають руку, виказуючи тим свою доброзичливість і миролюбність* (Ю. Збанацький); 3) іменники – назви статі (*чоловік, жінка*), наприклад: *Жінка дбає в оселі про багаття хатнє* (Леся Українка); *Жінки в любові, наче повінь, що не виходить з берегів* (Л. Костенко); *До всього привикне чоловік* (Б. Лепкий); 4) квантори всезагальності (*все, всякий, кожен, будь-який*) у сполученні з іменниками чи займенниками або без них, наприклад: *Все згадує себе в свою найкращу пору* (Л. Костенко); *Кожен день свою потребу має* (Леся Українка); *На дурничку всяк кидається* (Ю. Збанацький); *Всі люди блазнями в Бога* (Б. Лепкий); 5) квантори всезагальності, обтяжені семою негації (*ніхто, ніщо, ніякий, жоден*), наприклад: *Ніхто так не клянеться Богом, як сам диявол – той же шовінізм* (Л. Костенко); *Наступних днів ніщо не спинить* (Є. Будницька); *Ніхто не знає, де його доля: спереду, ззаду чи збоку* (М. Стельмах); *Майже ніщо не виходить у людей з першої спроби* (Ю. Збанацький); 6) субстантивовані прикметники, що виражають найбільш поширені, найтиповіші ознаки людей: а) фізичні ознаки, наприклад: *Частьонько буває, що вищий та дужчий нам рот закриває* (С. Олексин); б) морально-етичні ознаки, наприклад: *В брехливих душа сіра й напімертва* (Л. Костенко); в) вікові ознаки, наприклад: *Втома обминає молодих* (Є. Будницька); г) ознаки за матеріальним становищем, наприклад: *Лиш горбатих багатством породжує думка жebraцька* (О. Шульга); 7) назви

вищих духовних субстанцій (*Бог, Божа Мати, Святий Дух*), наприклад: *Для Бога все можливо* (Леся Українка); *Бог свято дає на те, щоб бавитись* (Леся Українка); *Божа мати у праві милувати й карати* (Леся Українка); *Господь не забуває про ніщо* (Б. Лепкий), *Божа Мати заступається за всіх* (Л. Кірик-Радомська); 8) назви професій, сфер діяльності як метонімії найменування суб'єктів, зайнятих у відповідній сфері діяльності, наприклад: *Мистецтво робить гігантські кроки* (Л. Костенко); *Розум цінує вигуки прогресу* (Л. Костенко); *Часто медицина безсила* (В. Земляк), *Право має бути непідкупним* (І. Франко); 9) персоніфіковані загальні назви, що виражають усталені поняття, категорії, які стосуються всіх людей (*життя, смерть, добро, зло* тощо) наприклад: *Зло розкошує, коли все німе* (Л. Романчук); *Усе на світі вилікує смерть* (Л. Костенко); *Найкраща смерть не варта поганого життя* (Б. Лепкий); *Життя завжди ставить перед нами нові завдання* (Ю. Збанацький); 11) прийменниково-іменне темпоральне словосполучення *без кінця* зі значенням тотальності, наприклад: *Людське життя без кінця надіється* (Ю. Яновський); 12) адвербіальні лексеми з узагальненим локативним значенням *скрізь, всюди*, наприклад: *Геній людський скрізь панує* (Л. Кірик-Радомська); *На силу всюди треба мати силу* (Л. Кірик-Радомська); 13) прийменниково-іменні локативні сполучення зі значенням тотальності *у світі, на землі, на кожному кроці* тощо, наприклад: *На світі жити – тільки гріха набиратися* (Б. Лепкий). Функціонування наведених лексем у семантико-синтаксичних позиціях релевантне для формування узагальненого значення в реченнєвій структурі.

Особові займенники *ти, ми* здебільшого функціонують в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції, наприклад: *Друзів ми розшукуєм самі* (О. Кушнір); *Ти від справжніх солдатів не почувши ниття* (Л. Кірик-Радомська). Типовою для цих лексем є й об'єктна семантико-синтаксична позиція, наприклад: *Нас ламають спочатку в малому – спершу змовч, а тоді збреши* (Л. Романчук); *Якими ти нас сотворив, Боже, такими й маєш* (Б. Лепкий). Також актуальною є семантико-синтаксична позиція адресата, наприклад: *Дякуй за все, що Господь тобі посилає* (Б. Лепкий).

Класифікаційні лексеми на зразок *людя, людина, чоловік, жінка* маркують суб'єктні, об'єктні та адресатні семантико-синтаксичні позиції реченнєвих структур, що репрезентують узагальнення. Так, їх функціонування в позиції суб'єкта виявляють речення: *За роками людина сама себе кличе* (Л. Костенко); *Чоловік раз живе на світі* (Б. Лепкий); *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть* (Л. Костенко); *Жінки в любові, наче повинь, що не виходить з берегів* (Л. Костенко).

Функціонування зазначених лексем в позиції об'єктного компонента змісту експлікують структури: *Землю не підманиш, а людину – можна* (М. Стельмах); *Звірі звірів гризуть, а люди – людей* (Б. Лепкий); *Жінку люби, та ума не згуби* (Б. Лепкий); *Коли чоловік жінку не б'є, то в неї утроба гниє* (М. Стельмах). Зразком функціонування цього типу лексем в адресатній семантико-синтаксичній позиції може виступає речення: *Діти дарують жінкам радість материнства* (Ю. Збанацький).

Квантори всезагальності *все, всякий, кожен, будь-який* ще кваліфікуються як сентенціональні оператори. Такі квантори сполучаються з іменниками. При цьому словосполучення набуває так званого універсального денотативного статусу іменної групи. Крім того, квантори всезагальності часто сполучаються з займенниками (*всі ми*). Сполучення *всі ми, ми з вами* є стилістичним фактором зближення мовця чи автора зі слухачем/читачем і таким чином сприяє формуванню узагальненого значення. Здебільшого вони функціонують у позиції семантичного суб'єкта: *Все згадує себе в свою найкращу пору* (Л. Костенко); *Всі жінки якісь дивні* (Ю. Збанацький); *Кожен день свою потребу має* (Леся Українка); об'єкта, наприклад: *За гроші все можна дістати* (В. Земляк); *Про все, що знають філософи, потім довідуються всі* (Ю. Збанацький); *В молодості бачиться все інакше* (Ю. Збанацький), а також адресата, наприклад: *Сонечко всім посилає тепло* (С. Васильченко).

Лексико-семантичне оформлення об'єктних та адресатних позицій позначене тими ж закономірностями, що й позиція узагальненого суб'єкта. Пор.: *Нас ламають спочатку в малому – Спершу змовч, а тоді збреши* (Л. Романчук); *Лиш природа вічна, а людині Бог обміряє літечка-літа* (О. Кушнір), *У Вітчизни – матері для всіх один закон* (І. Шикерява-Шпак); *Гордині ніхто не сміє збавити людині* (Л. Костенко).

Для темпоральних позицій узагальнених конструкцій типовими є:

1) прислівникові лексеми *завжди, повсякчас, безперервно, ніколи, все* (у значенні *завжди*), наприклад: *Все кватимось із ніколи в ніколи* (Л. Костенко); *З душею ми завжди багаті: що проти неї пишні шати?* (Л. Шевело); *Звичаї давнини дивують повсякчас* (Л. Романчук); 2) сполучення темпоральних лексем та кванторів всезагальності, наприклад: *Кожної миті світ дивиться нам в очі* (О. Сенатович); *Кожен день у нашій мові ми безперервно сієм слово* (І. Шикерява-Шпак); 3) приймениково-іменні темпоральні сполучення: *без кінця, на кожному кроці* у значенні *завжди, постійно*, наприклад: *І без кінця земля у певний вік вступає* (І. Шикерява-Шпак); *Нас вчить життя на кожному кроці* (Л. Кірик-Радомська).

Локативні позиції в конструкціях узагальненого змісту позначені:

1) прислівниковими лексемами *скрізь*, *всюди*, наприклад: *Геній людський скрізь панує* (Л. Кірик-Радомська); *На силу всюди треба мати силу* (Л. Кірик-Радомська); 2) прийменниково-іменними сполученнями з неактуалізованим іменником-локативом, наприклад: *Складні проблеми на Землі самі створюють нерозсудні люди* (І. Шикерява-Шпак); *В світі кожен своє завдання має і свій хрест* (Леся Українка).

Отож, у парадигмі сучасної синтаксичної науки поняття узагальнення перестає корелювати з поняттям узагальнено-особового речення. Узагальнено-особові конструкції, як такі, що не мають специфічної структури, розглядаються як семантичний різновид односкладних особових речень або ж як узагальнено-особові регулярні реалізації двокомпонентних структурних схем. Водночас вираження узагальненого змісту в структурі інших структурно-семантичних різновидів односкладних речень, а також у структурі простих двоскладних та складних конструкцій дає підстави говорити про існування цілої системи речень узагальненого змісту.

Закономірності лексико-семантичної організації, що однаково виявляють себе в різних типах синтаксичних структур, створюють підстави для того, аби відмовитися від терміну «узагальнено-особове речення». Натомість доцільно розглядати узагальнені конструкції в системі змістових типів речення. Відповідно для їх опису необхідно застосовувати поняття, виокремлені в семантичному синтаксисі; насамперед – поняття семантичної структури речення.

Література

1. Белошапкова В. А. Синтаксис // Современный русский язык : [учебник] / В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов; Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 634–656.
2. Вихованець І. Р. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 72–73.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. II ч. Синтаксис. – К. : Рад. школа, 1965. – 285 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 512 с.
6. Українська мова. Енциклопедія / [за ред. В. М. Русанівського]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 643.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2012 р.